

О.О. Калініченко
викладач ЖДУ ім. І. Франка

ДЕМОГРАФІЧНА СКЛАДОВА СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ

Демографічний чинник є одним із визначальних для забезпечення стабільного й безпечного розвитку держави, а проблем оптимального демографічного розвитку слід розглядати як першочергові інтереси держави, як фактор і водночас, як результат її функціонування. Від демографічних характеристик працездатного населення і показників демографічного розвитку залежить розвиток трудового потенціалу і, як результат, величина сукупного національного доходу. За рахунок експертів в країнах, яким притаманні тенденції скорочення загальної чисельності населення, при забезпеченні її зростання на 1%, близько 4% національного доходу становить

демографічна інвестиція, яка є елементом частини національного доходу, що нагромаджується [7].

Демографічна ситуація будь-якої країни узагальнено віддзеркалює її соціально-економічний добробут, сформований як минулими, так і поточними суспільними процесами, які в Україні супроводжуються складними соціально-економічними деформаціями, що негативно впливають на сучасні демографічні зміни. Розглянувши комплекс проблем щодо соціально-демографічної ситуації, охорони здоров'я і ринку праці в державі, Рада національної безпеки і оборони України відзначає зростання загрозливих явищ та системних недоліків у цих сферах [5]. Унаслідок зростання депопуляції, що триває з 1991 р., чисельність населення України скоротилась більше як на 6 млн. осіб. Така демографічна ситуація створює реальну загрозу розвитку соціальної сфери та національним інтересам і безпеці України.

Світова практика переконує, що демографічні процеси за будь-яких умов потребують регулювання з боку держави. Необхідність управління демографічним розвитком обумовлюється, по-перше, необхідністю задоволення суспільної потреби у відтворенні населення та його розміщення на території в масштабах і пропорціях, які б відповідали перспективам соціально-економічного розвитку; по-друге, тим, що демографічні процеси та їх об'єктивні суспільно-економічні детермінанти пов'язані безпосередньо через сферу суспільної та індивідуальної свідомості, що виявляється в умовах життєдіяльності і впливає на демографічну поведінку людей. Роль управління зводиться у цьому разі до зменшення можливого розходження між метою індивідуальної демографічної поведінки і метою демографічного розвитку загалом; по-третє, тим, що цілеспрямованості впливу потребують ситуаційні вияви тенденцій демографічних процесів — як на національному, так і на регіональному

рівнях. Управління демографічним розвитком здійснюється за допомогою демографічної політики.

У вузькому розумінні демографічна політика — це комплекс заходів щодо відтворення населення, які безпосередньо впливають на демографічні процеси. Проте демографічна політика охоплює широке коло проблем відтворення населення, формування складу та структури трудового потенціалу, його ефективного використання. У широкому розумінні до демографічної політики можна віднести всі види соціально-економічних заходів, спрямованих на досягнення специфічних цілей, — вирішення житлової проблеми, поліпшення умов праці, зниження захворюваності, які сприяють послабленню демографічних проблем. Отже, демографічна політика [2] — це система загальноприйнятих на рівні управління ідей і концептуально-об'єктивних засобів, за допомогою яких держава та її соціальні інститути, дотримуючись принципів, адекватних історичним

умовам, передбачають досягнення встановлених якісних і кількісних цілей демографічного розвитку, що відповідають перспективним цілям соціально-економічного розвитку держави загалом.

У концепції демографічного розвитку України на 2005—2015 рр. наголошується, що базовим положенням є трактування демографічної політики не як складової соціально-економічної політики, а як її особливої спрямованості, демографічної орієнтації. Мета демографічної політики обумовлена конкретними історичними обставинами життєдіяльності суспільства та співвідношенням поточних і перспективних завдань. Демографічна політика повинна бути спрямована на досягнення довгострокової перспективи відтворення населення з урахуванням регіональних особливостей. Вирішення демографічних проблем потребує, з одного боку, охоплення всіх регіонів заходами профілактики деструктивних демографічних чинників, а з другого

— виділення регіонів з найгострішими проблемами для розробки спеціальних програм.

Суб'єктом демографічної політики є держава.

Об'єктом демографічної політики є процеси народжуваності і смертності, умови та рівень життя, сімейно-шлюбні відносини, процеси міграції населення, формування трудових ресурсів і демографічні аспекти зайнятості. Складові демографічної політики умовно можна поділити на три групи [3]: економічні, правові (адміністративно-юридичні), інформаційно-агітаційні (психологічні).

Економічні заходи мають форму надання прямої грошової допомоги (допомоги на дітей, одноразової допомоги в разі народження дитини, оплачуваної відпустки вагітним жінкам та післяпологової відпустки, пільгових позик молодим сім'ям) [4], дотації з Держбюджету або місцевих бюджетів (обслуговування немовлят, забезпечення місцями у дитячих садках на пільгових умовах тощо), непрямих грошових допомог (знижок і пільг

переважно багатодітним сім'ям при одержанні житла, встановлення нижчої квартплати). Сюди входять також різні податкові пільги багатодітним сім'ям, сім'ям, які виховують дітей-інвалідів.

Правові (адміністративно-юридичні) заходи покликані створити єдині законодавчі та адміністративні норми поведінки (мінімальний вік початку трудової діяльності та вступу до шлюбу, права матері і дітей у разі розірвання шлюбу). Інформаційно-агітаційні (психологічні) заходи передбачають використання засобів масової інформації, мистецтва з метою регулювання демографічних процесів відповідно до цілей та завдань демографічної політики. Ефективне управління демографічними процесами може бути досягнуте лише за рахунок взаємодії економічних, правових та психологічних заходів.

Нам відомо, що сучасна демографічна ситуація в Україні є загрозливою не тільки для сфер життєдіяльності суспільства, а й для національної

безпеки та існування як територіальної одиниці на мапі світу в загальному. Процес депопуляції населення в Україні почався ще у 1970 році. На національний рівень депопуляція вийшла у 1991 році. Далі відбувається природне скорочення населення. Стає очевидним, що депопуляція з року в рік зростає. Проаналізувавши найпопулярніші серед науковців прогнози і міркування щодо демографічної ситуації в Україні в найближчому майбутньому, варто зауважити, що вичерпання потенціалу демографічного зростання України визначає неможливість найближчим часом не лише розширеного, а й простого відтворення населення. Навіть за умови збільшення народжуваності до найвищого в сучасній Європі рівня (2 дитини на жінку) і зменшення смертності до найнижчого у світі рівня (середня очікувана тривалість життя – 80 років) протягом найближчого десятиліття чисельність населення України неухильно скорочуватиметься. В додатку 1 та 2 зображено

один з таких прогнозів на основі офіційної інформації, взятої з послання Президента України до Верховної Ради України "Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 р.". За оптимістичним варіантом прогнозу, до 2026 р. загальна чисельність населення України скоротиться до 43,3, а за песимістичним – до 40,4 млн. осіб [2]. Загальні параметри демографічного руху змінюватимуться відповідно до зміни кількості народжених, померлих і загальної чисельності населення.

Дані наведенні в таблиці 1 характеризують депопуляційні процеси, в результаті яких відбувається скорочення кількості дітей і молоді, збільшення пенсіонерів та непрацездатного населення, утворюється демографічний дисбаланс та ріст навантаження на економічно активне населення.

Таблиця 1

Коефіцієнти народжуваності, смертності та природного приросту населення України (на 1000 наявного населення)

Роки	Кількість народжених	Кількість померлих	Природний приріст
1913	44,1	25,2	18,9
1940	27,3	14,3	13,0
1960	20,5	6,9	13,6
1965	15,3	7,6	7,7
1980	14,8	11,3	3,5
1985	15,0	12,1	2,9
1990	12,7	12,1	0,6
1991	12,1	12,9	- 0,8
1995	9,6	15,4	- 5,8
2000	7,8	15,3	- 7,5
2001	7,7	15,3	- 7,6
2002	8,1	15,7	- 7,6
2008	11,0	16,3	-5,3
2009	11,1	15,3	-4,2
2010	10,8	15,2	-4,4
2011	11,0	14,5	-,3,5
2012	11,4	14,5	-3,5

За даними Статистичного щорічника України за 2012 рік.

Вчені висловлюють думку, що демографічна криза є результатом економічного стану в Україні. Ця ситуація почала набувати розповсюдження ще у 60-ті роки ХХ століття, і мають деяке загострення до сучасних днів. Тобто орієнтовані на малодітну сім'ю, що мало прояв у 90-ті роки (найнижча народжуваність серед колишніх радянських

республік). Стосовно показника народжуваності нашої держави то він є найнижчим серед Європейських держав, а показник смертності – один з найвищих. За статистичними даними, народжуваність у останні десятиліття скоротилась майже удвічі, така ситуація притаманна тільки трьом країнам світу: Болгарії, Лівії та Гонконгу. А така ситуація як 0,9 дитини на одну жінку нашої держави – взагалі до сих пір не відома міжнародній статистиці.

Зменшення економічно активної частини населення, що відносять до негативних економічних процесів, позначаються на трудовому потенціалі країни від'ємним значенням. Так економічно активне населення України працездатного віку у 2012 році дорівнювало 22011,5 тис. осіб (для порівняння наведемо данні 1996 року – 23726,1 тис. осіб). Поряд з цим зростає така категорія як економічно неактивне населення.

В останні роки прийнято низку державних документів, орієнтованих на поліпшення демографічної ситуації в Україні, зміцнення сімейно-шлюбних стосунків, формування усвідомленого батьківства. Це передусім національна програма «Планування сім'ї» (1994 р.), програма «Українська родина» (2001 р.), національна програма України «Репродуктивне здоров'я 2001—2005» (2001 р.), Концепція державної сімейної політики (2000 р.), Концепція демографічного розвитку України на 2005—2015 рр. (проект 2004 р.) тощо.

Поліпшення демографічної ситуації можна очікувати лише за умови поліпшення економічної ситуації в Україні, центральну роль у цьому мають відіграти:

- подолання бідності, запобігання розвитку хронічної та успадкованої бідності на основі зростання доходів та рівня життя всього населення;
- глибоке реформування сфери праці, оскільки саме тут формуються провідні важелі

репродуктивних і міграційних настанов, вітальної поведінки, здорового способу життя;

- забезпечення ефективної зайнятості, яка має стати надійною гарантією належного рівня життя не тільки для самого працюючого, а і для його утриманця.

У сучасній демографічній політиці України пріоритетними мають стати зниження надмірної смертності населення, поліпшення його здоров'я, зниження дитячої смертності, підтримка життєдіяльності дітей і дорослих, збільшення тривалості життя. Цілями та завданнями демографічної політики є подолання впродовж 2004-2015 рр. наслідків негативних тенденцій відтворення населення (табл.2). Основною складовою демографічної політики має бути поліпшення та збереження здоров'я населення як одного з найважливіших пріоритетів нації, що дбає про своє сучасне та майбутнє. Це сприятиме не лише зниженню смертності та відповідному поліпшенню

депопуляції, але й загальному добробуту суспільства, гуманізації його розвитку. «Наріжним каменем» пріоритетів конкретних інструментів реалізації стратегії демографічної політики має стати державна підтримка сім'ї, для якої характерний весь спектр демографічних процесів [1].

Таблиця 2.

Прогноз відтворення населення

	2004 р.	2007 р.	2011р.	2015 р.
Сумарний коефіцієнт народжуваності	1,1	1,2	1,3	1,4
Смертність немовлят, %	9,0	8,8	8,4	8,1
Середня очікувана тривалість життя під час народження, років:				
жінки	74,65	75,18	76,10	77,06
чоловіки	64,00	64,98	66,74	68,26
Загальна кількість населення тис. осіб	47945	47060	46199	45428
Питома вага осіб у віці 60 років і старше, %	20,8	20,5	201,5	22,8

Джерело: Стратегія розвитку України на період до 2015 року. Основні параметри демографічного розвитку України (на початок року).

Тому саме сімейна політика є тим системо стимулюючим ядром, яке об'єднує всю систему заходів демографічної політики в єдине ціле. Йдеться про забезпечення зростання народжуваності, зниження смертності, формування дбайливого ставлення людей до власного здоров'я та працевлаштування, поліпшення рівня та доступності медичного обслуговування, пом'якшення негативних наслідків старіння населення, поліпшення якості освіти тощо. Лише за спрямування конкретних важелів демографічної політики на сім'ю зазначені напрями взаємодоповнюватимуть дію один одного.

Основними важелями демографічної політики є:

- підвищення рівня народжуваності до 1,3 дитини в розрахунку на 1 жінку шляхом: пропаганди серед населення молоді дводітної сім'ї; поступове підвищення розмірів допомоги сім'ям на дітей до рівня мінімальної заробітної плати; запровадження комплексу заходів спрямованих на збереження репродуктивного здоров'я населення проведення спеціальних програм статевого виховання в межах шкільної освіти, розширення мережі медичних закладів, консультаційних і діагностичних кабінетів із проблем планування сім'ї та лікування безпліддя; розвиток системи надання житлових і споживчих кредитів молодим сім'ям із частковим їх погашенням після народження дитини; допомога сімейному бізнесу (грошова, лізинг чи оренда на пільгових умовах устаткування, приміщення тощо); сприяння розвитку на якісно новому рівні системи дитячого дошкільного виховання та ранньої освіти дітей, підвищенню якості обслуговування,

використанню нових форм організації роботи на засадах різних форм власності.

- Зростання середньої очікуваної тривалості життя до 68 років для чоловіків і 76 – для жінок через: пропаганду здорового способу життя та «вільної поведінки», розвиток мережі закладів фізичної культури та спорту; забезпечення доступності кваліфікованої медичної допомоги, передусім первинної медико-санітарної; розвиток технологій лікування поза стаціонаром, а також профілактику інфекційних захворювань, особливо серед дітей і підлітків, забезпечення повної й ефективної їх імунізації; відновлення практики обов'язкових періодичних медичних обстежень на базі безкоштовної медицини, а також масової санітарно-гігієнічної освіти населення; забезпечення всього населення країни незалежно від місця проживання якісною питною водою; створення дієвих механізмів, які б істотно обмежили можливості надходження до торгівельної мережі та

підприємств громадського харчування неякісних продуктів і їх реалізації з порушенням правил; посилення контролю за дотриманням норм охорони та безпеки праці, запровадження механізму заохочення підприємців до скорочення зайнятості у шкідливих і небезпечних умовах праці [1].

- Оптимізація міграційних процесів і мінімізація міграційних втрат (перехід сучасного стихійного процесу інтеграції України в світовий ринок праці на врегульовану основу, посилення соціальної захищеності українських громадян за кордоном і забезпечення вільного переміщення населення в межах країни): сприяння репатріації етнічних українців і депортованих народів; інтеграція біженців в українське суспільство; скорочення масштабів нелегальної трудової міграції населення за межі країни шляхом створення механізмів легального працевлаштування громадян України за кордоном на основі системи міждержавних договорів про взаємне працевлаштування громадян і

їх соціальний захист, приєднання до конвенцій МОП щодо захисту прав працівників мігрантів, статей Європейської Соціальної Хартії та ратифікації цього документа, посилення контролю за діяльністю організацій – вербувальників вітчизняної робочої сили для роботи за кордоном і підвищення ефективності дій силових структур щодо виявлення та припинення діяльності фірм, що незаконно займається працевлаштуванням громадян України за кордоном; створення ефективних механізмів усунення масштабної трудової міграції населення за межі країни передусім шляхом випереджувального зниження безробіття серед молоді завдяки впровадженню комплексу соціальних програм щодо посилення професійно-освітньої підготовки, підвищення кваліфікації, перекваліфікації, стимулювання само зайнятості та мікропідприємництва, орієнтованих саме на молодь; формування в суспільстві толерантного ставлення до мігрантів; забезпечення реалізації прав громадян

України на вільний вибір місця проживання в межах країни шляхом наповнення фактичним змістом проголошеної ліквідації інституту прописки (процедура реєстрації населення за місцем фактичного проживання має бути максимально спрощена та не мати дозволу), введення персональних карток соціального страхування [1].

- Розв'язання проблеми старіння населення через: максимально повне використання життєвого досвіду літніх людей, створення гідних для життя умов; залучення засобів масової інформації до подолання стереотипу літньої людини як безпорадного, нездібного до творчого процесу споживача суспільних ресурсів, створення і підтримка у суспільстві іміджу літньої людини як творчого носія потужного інтелектуального та духовного потенціалу; реформування пенсійної системи, сприяння створенню професійних пенсійних фондів і перенесенню на них обов'язків фінансування довгострокових пенсій, підставою для

яких ж праця у шкідливих і небезпечних умовах, передбачення можливості захисту права на працю пенсіонерів; створення належної системи соціального обслуговування осіб похилого віку та забезпечення його доступності незалежно від місця проживання; сприяння підтримці здоров'я у старості, забезпечення доступності якісної діагностики та лікування; підготовка фахівців із геронтології та запровадження відповідних посад у лікувальних закладах.

Особливої уваги в сучасних умовах набуває охорона здоров'я населення, що зумовлено низкою причин [4]:

- політичних: ступінь розвитку демократичних засад державотворення визначає забезпечення рівного доступу всіх громадян до медичної допомоги, соціальне спрямування політики розвинутих країн;

- національно-економічних: відтворення продуктивних сил, чисельності працездатного

населення, збереження генофонду нації є завданням національної безпеки та досягнення економічної конкурентоспроможності держави;

- соціально демографічних: стан охорони здоров'я в суспільстві впливає на його старіння, демографічні зсуви;

- індустріально-технологічних: ступінь індустріалізації та інформації суспільства сприяє розвитку охорони здоров'я та її технологізації, що водночас висуває певні вимоги до стану здоров'я людини в сучасному суспільстві.

Але досі традиційними залишаються в Україні фінансування охорони здоров'я за залишковим принципом і зневаження цінності людського життя. В Україні витрати на охорону здоров'я донедавна дорівнювала у середньому 2,8 % від ВВП, що становить 65—133 грн на одного громадянина, і за цим показником Україна відповідно посідала 96-те місце серед 176 країн світу, охоплених моніторингом Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ)[5].

Для зіставлення: видатки на охорону здоров'я ряду країн, у відсотках до ВПП становлять у США — 14 %, Німеччині — 9 %, Японії — 8,3 %, Великій Британії — 5,9 %. ВООЗ вважає, що при видатках на охорону здоров'я нижчих 5 % від ВПП сфера стає не тільки не ефективною, а й непрацевдатною [6].

У сфері охорони здоров'я і зниження смертності населення основними напрямками державної демографічної політики мають бути: підвищення якості життя; удосконалення системи охорони здоров'я; підвищення якості медичного обслуговування; посилення контролю за якістю продовольчих товарів; створення безпечних умов праці; профілактика та зниження професійної захворюваності; охорона й збереження здоров'я дітей; максимальна нейтралізація факторів, що зумовлюють підвищення смертності; створення альтернативної страхової медицини; просвітницька та освітня діяльність, спрямовані на профілактику захворювань і піклування про здоров'я.

У сфері сімейної політики та народжуваності основними напрямками державної демографічної політики мають бути:

- створення сприятливих умов для економічної самостійності і зростання добробуту сімей;

- удосконалення системи соціального обслуговування сімей;

- пріоритетність охорони материнства і дитинства у реалізації програм розвитку охорони здоров'я та інших соціальних програм;

- підвищення якості, розширення форм і видів медичного обслуговування жінок репродуктивного віку;

- створення реальних умов для гармонійного поєднання жінками материнства та професійної діяльності. Необхідно, зокрема, обмежити застосування жіночої праці у нічних змінах, звільнити жінок від важкої ручної праці, розширити практику застосування гнучкого робочого дня;

- підвищення престижу сім'ї.

Основними напрямками реалізації державної сімейної політики, які задекларовані прийнятою у 1999 р. Концепцією державної сімейної політики України, є поліпшення матеріальних умов життєдіяльності сім'ї та забезпечення її стабільного існування, забезпечення належного співвідношення зайнятості в суспільному виробництві з виконанням сімейних обов'язків, забезпечення охорони здоров'я сім'ї, розвиток системи соціально-консультативної допомоги населенню. Сімейна політика має включати механізм не лише економічних, а й духовних, ідеологічних, освітніх заходів, які сприяли б формуванню відповідної свідомості людей, насамперед молодого віку.

Держава має вести активну соціальну та пропагандистську роботу з метою підвищення статусу та авторитету сім'ї та дитини в суспільстві. Особливої уваги потребує допомога молодим сім'ям на початку життєвого шляху. Держава має

підкуватися про сім'ї без одного з батьків, багатодітні сім'ї.

За останні десятиріччя в діяльності Української держави щодо сім'ї сформувалися певні позитивні тенденції. Суспільство усвідомлює необхідність глобальних заходів щодо зміцнення сім'ї і сімейної політики. Посилилась увага регіонів до проблеми сім'ї, створюються територіальні органи влади, що безпосередньо опікуються її проблемами. Розпочався процес формування громадських організацій, об'єднань, діяльність яких відображає інтереси сім'ї. Результатом реформи є збільшення одноразової допомоги при народженні дитини. Допомога при народженні дитини, яка народилася після 31 грудня 2011 р., буде надаватися у сумі, кратній 30 розмірам прожиткового мінімуму, — на першу дитину; кратній 60 розмірам прожиткового мінімуму, — на другу дитину; кратній 120 розмірам прожиткового мінімуму, — на третю і кожному наступну дитину.

А отже у 2013 році розмір допомоги при народженні першої дитини (при незмінності у законі про бюджет розмірів затверджених прожиткових мінімумів) буде складати:

з 1 січня — 29160 гривень, з яких 9720 буде виплачуватись одноразово, а решта рівними частинами протягом 24 місяців;

з 1 грудня — 30960 гривні, з яких 10320 буде виплачуватись одноразово, а решта рівними частинами протягом 24 місяців.

Розмір при народженні другої дитини (при незмінності у законі про бюджет розмірів затверджених прожиткових мінімумів) буде складати:

з 1 січня — 58320 гривень, з яких 9720 буде виплачуватись одноразово, а решта рівними частинами протягом 48 місяців;

з 1 грудня — 61920 гривні, з яких 10320 буде виплачуватись одноразово, а решта рівними частинами протягом 48 місяців.

Розмір при народженні третьої і кожної наступної дитини (при незмінності у законі про бюджет розмірів затверджених прожиткових мінімумів) буде складати:

з 1 січня — 116640 гривень, з яких 9720 буде виплачуватись одноразово, а решта рівними частинами протягом 72 місяців;

з 1 грудня — 123840 гривні, з яких 10320 буде виплачуватись одноразово, а решта рівними частинами протягом 72 місяців.

У сфері подолання негативних наслідків старіння населення основними напрямками державної демографічної політики є [7]:

створення механізмів забезпечення життєдіяльності літніх людей, їх залучення до активного способу життя поза сферою трудової діяльності шляхом підвищення рівня соціального забезпечення пенсіонерів за віком, розвитку первинної медико-санітарної допомоги особам похилого віку, розвитку

мережі спеціалізованих заходів для літніх людей та інвалідів;

ефективне використання залишкового трудового потенціалу осіб пенсійного віку.

У сфері регіонального демографічного розвитку згідно з Концепцією демографічного розвитку України на 2005—2015 рр. висуваються два ключові взаємопов'язані завдання [7]: досягнення скорочення розриву у рівнях регіональних демографічних показників; забезпечення стійкого, збалансованого розвитку кожного з регіонів.

Отже, аналізуючи чинники впливу на стан демографічної ситуації в Україні, зазначимо, що деформація структури трудових ресурсів поглиблювалась унаслідок тривалого спаду в економіці та загостренням кризових явищу соціально-економічній сфері.

Складність демографічної політики вимагає зусиль влади у розробленні та реалізації нової демографічної політики, яка поряд зі створенням

економічних умов у ранг найважливіших включатиме демографічні пріоритети (вітальні, репродуктивні, міграційні), значна увага приділятиметься популяризації здорового способу життя, трансформації відповідних культурних настанов.

Використанні джерела:

1. Бутко М.П. / Регіональне управління: інноваційний підхід : Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Бутко М.П., Зеленська О.О., Зеленський С.М., та ін.; За заг. ред. д.е.н., проф. Бутка М.П. – К.: Знання України, 2006. – 560 с.

2. Економічна енциклопедія. — К.: Видавничий центр «Академія», 2000. — Т. I. — С. 307.

3. Данюк В. М., Колот А. М. Управління трудовими ресурсами. — К., 1995. — С. 45.

4. Жаліло Л., Солоненко І., Скуратівський В. Охорона громадського здоров'я як соціальна інституція // Вісник Української Академії

державного управління при Президентові України.
— 2003. — № 2.

5. Стратегія розвитку України: теорія і практики. — К.: НІД., 2002. — С. 864.

6. Мантало О. Проблеми здоров'я виробничих сил і його відтворення в Україні. // Вісник Національної Академії державного управління при Президентові України. — 2003. — № 3.

7. Концепція демографічного розвитку України на 2005—2015 рр. Проект. — К., 2004. — С. 13.